

Изазови истраживања историје Косова и Метохије у 20. веку

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Библиотека „Зборници радова”
Бр. 32

За издавача
Др Владан Јовановић

Редакција
Др Божица Славковић Мирић (главни и одговорни уредник)
Др Милутин Живковић (главни и одговорни уредник)
Др Душан Бојковић (главни и одговорни уредник)
Др Зоран Јањетовић
Др Дмитар Тасић
Др Владан Виријевић
Др Миомир Гаталовић
Др Огњен Томић (секретар)

Рецензенти
Академик Љубодраг Димић
Др Коста Николић
Др Александар Стојановић

Лектура и коректура
Др Биљана Ћирић

Техничко уређење и дизајн корица
Др Небојша Стамболија

ISBN 978-86-7005-210-9

ИЗАЗОВИ ИСТРАЖИВАЊА ИСТОРИЈЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У 20. ВЕКУ

Тематски зборник

Београд, 2026.

САДРЖАЈ

Реч уредништва.....	7
---------------------	---

I ИСТОРИОГРАФИЈА

Божница СЛАВКОВИЋ МИРИЋ

Призрен, главни погранични град југословенске и албанске државе у међуратном периоду.....	15
--	----

Душан БОЈКОВИЋ

Обликовање свести о посебности простора Косова и Метохије у револуционарној перспективи Комунистичке партије Југославије 1919–1941	33
--	----

Милушин ЖИВКОВИЋ

Косовски Албанци и Вафен СС (1941–1945). Идеје, планови, пракса	53
--	----

Душан ПОПОВИЋ

Одметници у Штавичком срезу од 1944. до 1951. године	79
---	----

Немања ДИМИТРИЈЕВИЋ

Албанолошки институт Аутономне Косовско-метохијске Области у Приштини (1953–1955)	103
--	-----

Јелена ТОДОРОВИЋ ЛАЗИЋ, Александра КОЛАКОВИЋ

Албански поглед на кризу на Косову 1981. године.....	119
--	-----

Слободан СЕЛИНИЋ

Градски комитет Савеза комуниста Београда и криза на Косову и Метохији у време Осме седнице Централног Комитета Савеза комуниста Србије 1987	139
--	-----

II ИДЕНТИТЕТИ И КУЛТУРА СЕЋАЊА

Сава БУРЂЕВИЋ

Изазови истраживања историје Турака на Косову и Метохији после Другог светског рата: идентитет, миграција и асимилација.....165

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Култура сећања и питање злочина на Косову и Метохији у Другом светском рату 183

Јован АЛЕКСИЋ

Одједи 'Књиге о Косову' у југословенској интелектуалној јавности.....213

Урош МИКЕТИЋ

'Опрост крви' код косовских Албанаца 1990–1991. као сведочанство о етничкој хомогенизацији: студија случаја *Oral History Kosovo*.....245

Рајко МИНИЋ

'Санџачко питање' у светлу дешавања на Косову и Метохији крајем 20. века. Истраживачко-методолошки изазови 267

III МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Душан ФУНДИЋ

Извештаји аустроугарских конзула и истраживање историје Косовског вилајета током прве деценије 20. века 287

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Истраживање броја албанских усељеника током Другог светског рата и албанских жртава репресије на његовом крају.....303

Ијор ВУКАДИНОВИЋ

Између мемоара официра Удбе и накнадно отворених архива: масовна стрељања на Косову и Метохији након Другог светског рата 323

Пећар РИСТАНОВИЋ

Изазови истраживања косовске кризе 1981–1989.....341

Стефан РАДОЈКОВИЋ

Косово и Метохија од јуна 1999. године до данас: хегемона интерпретација и изазивачи 361

Подаци о ауторима 391

Петар Р. РИСТАНОВИЋ
Институт за српску културу, Приштина–Лепосавић
petar.ristanovic@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1395-3375

Изазови истраживања косовске кризе 1981–1989*

Апстракт: Рад је конципиран као водич за будуће истраживаче косовске кризе. Пружен је преглед одабране литературе и контекст у коме су та дела настала. Након осврта на богату мемоарску литературу пружен је увид у релевантне архивске фондове. Богатство фондова и њихова доступност пружају прилику за детаљно сагледавање развоја косовске кризе и њено тумачење у склопу знатно ширег политичког, социјалног и етничког мозаика социјалистичке Југославије. Истраживачи се, међутим, суочавају и са два велика проблема: највећи део грађе налази се у веома обимним фондовима који нису архивистички сређени. Други проблем је недоступност дела грађе која је уништена, загубљена или је у питању грађа служби безбедности која се и даље налази под кључем, без изгледа да ће у скорије време бити доступна за истраживање.

Кључне речи: косовска криза, демонстрације на Косову 1981, распад Југославије

У пролеће 1981. криза у Социјалистичкој Аутономној Покрајини (САП) Косово је ескалирала. Демонстрације и покушај побуне Албанаца током марта и првих дана априла букнули су на плими потмулог социјалног незадовољства, али су већ током првих дана немира добили националну тематику. Маса албанских демонстраната, усмеравана деловањем бројем мале али веома радикалне и посвећене групе припадника илегалног сепаратистичког покрета, суштину свог незадовољства сажела је у парољу „Косово република“, а тек нешто мало мање гласно чули су се сепаратистички повици „Уједињење“.¹

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

1 О демонстрацијама Албанаца у САП Косово 1981. опширније видети у: *Шта се догађало на Косову*, (Београд: Политика, 1981); Петар Ристановић, *Косовско њишање 1974–1981*, (Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика, 2019), 181–215.

Југословенско руководство је догађаје окарактерисало као „покушај контрареволуције“, што је била најтежа могућа квалификација у комунистичком вокабулару. Тиме је отворен простор да се коначно јавно проговори о низу проблема који су током претходне деценије постојали у покрајини али их је покрајинско руководство прикривало док функционери из Србије нису имали политичке снаге нити храбрости да ова питања покрену. Политички форуми, а потом и јавност, сазнали су о масовном исељавању Срба, нарастању албанског национализма и сепаратизма, и систематском прикривању правог стања од стране покрајинског руководства. Са савезног нивоа затражено је решавање проблема и политичка одговорност. Покрајинско руководство је било уздрмано, што је омогућило руководству Србије да пређе у политичку офанзиву и затражи преиспитивање уставних односа између Србије и њених покрајина. Из Београда су тврдили да су лоше функционисање тих односа и подржављење покрајина били главни разлог за избијање кризе у САП Косово.

У лето и јесен 1981. постављени су оквири у којима се током 80-их развијала косовска криза. Током овог периода она је од важног али ипак изолованог политичког питања, ограниченог на најсиромашнију југословенску покрајину, постала прворазредно питање са директним утицајем на односе у читавој држави. У Југославији су још од раних 80-их постојала два политичка табора која су дијаметрално супротно видеља будућност државе. С једне стране, политичари из Словеније, подржани махом од стране колега из Хрватске, Војводине, Косова и дела политичара из Босне и Херцеговине, залагали су се за даљу децентрализацију Југославије и њено прерастање у конфедерацију. Са друге стране, политичари из Србије, подржани од стране дела кадрова из Црне Горе и Македоније, и посебно од старије генерације комуниста и Југословенске народне армије (ЈНА), залагали су се за снажење федералних институција и јединственог тржишта, односно рецентрализацију државе. Косовска криза је постала полигон за обрачун ове две струје. Политичари из Србије решење за кризу видели су у сужавању аутономије покрајина док су се конфедералисти томе противили јер су у промени статуса Косова видели могући преседан за рецентрализацију читаве државе.²

За истраживаче косовског питања и косовске кризе током 90-их контекст је од пресудног значаја. Да би се разумели догађаји у САП Ко-

2 О сукобу конфедералиста и централиста први је опширно писао Дејан Јовић: Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, (Zagreb: Prometej, 2003), 255–328. Касније су о овом сукобу писали бројни аутори, а више може да се прочита у: Damjan Guštin, „Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza s jugoslavenskom državom (od 'nenačelne koalicije' do raspada vojnog saveza 1989–1991.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 40 No. 1 (2008), 85–104; Петар Ристановић, *Илузија моћи. Српски кријички интелектуалци и комунистички режим*, (Београд: Фондација Александар Невски, ИП Принцип, 2020), 182–187.

сово, и политички оквир у коме су се они развијали, није довољно само истражити архивску грађу покрајинских институција и политичких форума на републичком и савезном нивоу који су се бавили питањима везаним за покрајину. Тема Косова је током 80-их била свеприсутна у политичком и друштвеном животу Југославије и зато је за разумевање косовске кризе неопходно разумети све аспекте агоније Југославије. За истраживаче то конкретно значи више архивских фондова, разасутих по различитим архивима, које треба прегледати, обимну литературу на више светских језика, стотине наслова релевантне периодике и мемоаристике. Истовремено, ово значи и богатство тема и докумената који су и даље потпуно неистражени.

Косовска криза је имала корене у 60-им и 70-им, али је на површину бурно избила током демонстрација у пролеће 1981. Прва фаза кризе окончана је у пролеће 1989. године, када су после више година политичке борбе, преговора, притисака, политичке трговине на федералном нивоу, штрајкова и масовних демонстрација на трговима широм Србије, смењена покрајинска руководства у Приштини и Новом Саду и потом усвојени амандмани на Устав СР Србије, чиме је суштински укинута „федерација на два спрата“ и покрајине Косово и Војводина формално враћене под надлежност институција републике Србије. Коначно спровођење уставних промена изазвало је нове насилне демонстрације Албанаца, током којих су први пут вођство преузели припадници илегалног сепаратистичког покрета из кога је у другој половини деведесетих изникла тзв. „Ослободилачка војска Косова“.³ Иако је у Србији усвајање амандмана обележено као свечан, државотворни тренутак, у пракси је то био увод у нову етапу косовске кризе која је ескалирала оружаном побуном Албанаца и ратом 1998–1999. године. Истовремено, на југословенском нивоу, догађаји у пролеће 1989. најавили су тада већ неизбежни слом федерације.

За истраживаче, увек у потрази за јасно дефинисаним хронолошким одредницама, 1981. и 1989. представљају стабилне и утемељене граничнике. Иако је овај период кризе у покрајини Косово трајао само осам година, догађаји су се развијали често на дневном нивоу, а њихов утицај је прелазио границе покрајине и Југославије, због чега је пред истраживачима данас широк избор тема којима могу да се посвете.

Први корак у истраживању је упознавање са литературом, која је изузетно обимна, веома неуједначеног квалитета и често оптерећена идеолошким ставовима и политичким симпатијама аутора. Продукција литературе о косовској кризи започела је веома рано, у првој половини 80-их, и управо на примеру појединих дела објављених у овом периоду могу се сагледати изазови са којима су се суочавали аутори као и проблеми које истраживачи имају данас у коришћењу ове литературе.

3 П. Ристановић, *н. г.*, 493–543.

Први покушај да разјасни узроке, ток и могуће последице кризе у САП Косово учинио је професор Мухамед Кешетовић, са београдског Факултета политичких наука. Његова књига „Контрареволуција на Косову: покушај и спречавање. Политички есеј“⁴ није имала значајнији утицај на касније истраживаче и ретко се среће у пописима коришћене литературе. Међутим, начин на који је она примљена у јавности и афера која је након њеног објављивања избила на својеврстан начин су постали преседан за све касније покушаје публициста и академских аутора да тумаче околности косовске кризе.

Кешетовић, рођен у околини Сребреника, био је муслиман коме су припадници четничког покрета убили брата, али се након рата ипак определио као Србин. Политички активан у редовима партије у свом родном крају, биран је за посланика у Скупштини ФНРЈ, а од 1972. био је саветник у Председништву СФРЈ. Захваљујући снази своје биографије, био је у јединственој позицији да се средином 80-их бави политички осетљивом темом косовске кризе. То је учинио са двоструким циљем: да академским приступом расветли догађаје о којима је штампа писала тенденциозно и запаљивим тоном, и да пружи допринос борби против сепаратизма. Кешетовић је заузео становиште да су догађаји на Косову 1981. били покушај контрареволуције којој је држава стала на пут, али су истовремено разоткрили дубоке националне и политичке поделе унутар СФРЈ. Осудио је албански национализам, бранио идеје Устава из 1974. али је истовремено указао и на неке његове слабости. Појављивање књиге изазвало је велику аферу. Уследила је серија политички мотивисаних напада на Кешетовића од стране албанских функционера који су га оптуживали да подрива „стабилизацију“, да наступа са антиалбанских позиција, и зато су тражили да политички одговара.⁵ Напади су дошли и из редова бранитеља Устава из 1974, чији је првенствени интерес била одбрана самосталности њихових република.⁶ Са друге стране, подршку су му пружили функционери из Србије и београдска штампа.⁷

Велика већина коментара и оцена Кешетовићеве књиге била је мотивисана националним и политичким позицијама. Његово дело је посматрано као инструмент у политичком сукобу и од оних који су га подржавали и од других који су га критиковали. Практично иста судбина задесила је сваку књигу о Косову и косовској кризи која је током наредне три деценије закупила пажњу јавности. Истовремено, дубока политизација и растући утицај косовског питања утицали су да од средине

4 Muhammed Kešetović, *Kontrarevolucija na Kosovu: pokušaj i sprečavanje. Politički esej*, (Beograd: Zadruga, 1984).

5 „Pismo predsednika Predsedništva Kosova Šefčeta Jašarija Predsedništvu SFRJ“, u: Muhammed Kešetović, *Drama na Kosovu*, (Beograd: Naučna knjiga, 1988), 254–256.

6 „Време наивности пролази“, *Политика*, 30. мај 1987.

7 „Кому смета српско уво“, *Интервју*, 3. фебруар 1984.

осамдесетих па до краја деведесетих знатан број аутора у својим књигама идеолошки стане на једну од сукобљених страна. Покушаји објективне анализе остајали су у другом плану све до периода након 2010. године, када је важност косовског питања, посебно на међународном плану, почела нагло да опада, а истовремено су (након 30 година) истраживачима постали доступни архивски фондови, који су омогућили новој генерацији истраживача да коначно покуша да пружи један нови увид у развој косовског питања и косовске кризе, мање оптерећен идеологијом и заснован на документима који ранијим истраживачима нису били познати.

Исте године када и књига Мухамеда Кешетовића појавила се и књига „Сукоби на Косову“ Спасоја Ђаковића, бившег покрајинског начелника УДБЕ и високог политичког функционера. Ђаковићева књига такође је поставила својеврсни преседан. Иако је била несумњиво богата подацима и пружала до тада непознат увид у историју косовског питања у СФРЈ, на њеним страницама се осећао реваншизам аутора за чистке након Брионског пленума. Појава Ђаковићеве књиге такође је изазвала аферу будући да је оптужио низ високих функционера Албанаца из редова тзв. ђаковичке групе⁸ да су годинама у сарадњи са групом албанских интелектуалца толерисали и подстицали албански национализам и сепаратизам. Значајан утицај имала је и књига Атанасија Јевтића, „Од Косова до Јадовна“⁹, настала као збир његових дневничких записа које је објављивао у листу „Православље“. За разлику од осталих аутора, Атанасије Јевтић није покушавао да тумачи узроке и развој косовске кризе, већ је сведочио о дискриминацији Срба у покрајини и истовремено најавио укључивање млађе генерације богослова Српске православне цркве (СПЦ) у јавни дијалог око стања на Косову.

Наредне, 1985. године, професор марксизма на Београдском универзитету Илија Вуковић објавио је књиге „Аутономаштво и сепаратизам на Косову“¹⁰ и „Странпутице Хајредина Хоџе“,¹¹ које су такође нападане од стране албанских функционера и медија на албанском. Знатно већи утицај имала је књига судије Уставног суда СФРЈ, Радошина Рајовића, који је пружио анализу развоја аутономије Косова.¹² Рајовић је

8 „Ђаковичку групу“ је чинило између 20 и 30 комунистичких функционера из области Ђаковице који су заузимали кључне позиције у покрајини Косово у послератном периоду. Групи су припадали Фадиљ и Мехмет Хоџа, Џавид Нимани, Имер Пуља, Вели Дева, Џевдет Хамза, Пајазит Нуши, Махмут Бакали и други. Врхунац моћи групе био је од Брионског пленума па до средине 80-их, када је водећу улогу преузела тзв. Лабска група предвођена Аземом Власијем.

9 Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна: љути записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, (Београд: А. Јевтић, 1984)

10 Ilija Vuković, *Autonomaštvo i separatizam na Kosovu*, (Beograd: Nova knjiga, 1985).

11 Ilija Vuković, *Stranputice Hajredina Hodže*, (Beograd: Nova knjiga, 1985).

12 Radošin Rajović, *Autonomija Kosova: istorijsko-pravna studija*, (Beograd: Ekonomika, 1985).

бранио идеју уставом гарантоване аутономије, али је истовремено био критичан према систему заведеном Уставом из 1974, који је ослабио кохезију СФРЈ и створио нестабилност.

Најутицајнија књига објављена 1985. била је „Књига о Косову“, академика Димитрија Богдановића.¹³ Одмах по објављивању изазвала је полемике у јавности и имала далекосежни научни и друштвени утицај. Богдановић је кроз историјску синтезу пружио историјске аргументе за српско становиште о косовском проблему, полемишући са тврдњама о илирском пореклу Албанаца и њиховом значајнијем присуству на простору Косова и Метохије у средњем веку. У наредним годинама ова књига је постала својеврсни темељ колективног става српске јавности и интелектуалаца о косовској кризи док је њена аргументација често коришћена у политичком дискурсу 80-их и 90-их. У Србији студија је дочекана као научно утемељен национални манифест о Косову, док је од стране Албанаца, припадника уставобранитељског тора, као и касније махом иностраних аутора, нападана као суштински националистички памфлет.¹⁴

До краја осамдесетих објављен је низ књига које су изазвале полемике сличне оним око књига Кешетовића, Таковића и Богдановића. Новинар НИН-а Милош Мишовић објавио је анализу развоја аутономије Косова, са посебним нагласком на генезу захтева за проглашењем републике и растом албанског национализма и сепаратизма.¹⁵ Утицајни економиста из Загреба, аутор вишеструко превођене студије „Политичка економија социјализма“ (1983), Бранко Хорват, 1988. објавио је књигу „Косовско питање“¹⁶ у којој је покушао да првенствено економским аргументима протумачи изворе кризе и пружи идеје за њено решавање. Књига је критикована како од стране Албанаца, који нису прихватили Хорватову аргументацију да је република Косово неприхватљива и да су Срби на Косову угрожени, тако и од стране Срба, који су сматрали да аутор инсистирањем на економским узроцима кризе релативизује сепаратизам, тежину политичких и националних аспеката, и нарочито угроженост Срба.¹⁷

У наредним годинама објављене су публицистичке књиге Вуксана Церовића¹⁸ о „контрареволуцији“ на Косову, Вујадина Миланови-

13 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, (Београд: САНУ, 1985).

14 Jasna Dragović Soso, *'Saviours of the nation': Serbia's intellectual opposition and the revival of nationalism*, (Montreal [etc.]: McGill-Queen's University Press, 2003), 127–131; Nenad Stefanov, „Producing and Cracking Kosovo Myths. The Serbian Academy of Sciences and Arts and the Emergence and Critique of a New Ethnonationalism, 1984–1990“, *Comparative Southeast European Studies*, 69 (2–3), 335–354.

15 Miloš Mišović, *Ko je tražio republiku: Kosovo 1945–1985*, (Београд: Народна knjiga, 1987).

16 Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, (Zagreb: Globus, 1988).

17 Emilija Cvetković, „Recepcija stavova Branka Horvata o kosovskom pitanju u srpskoj štampi krajem osamdesetih“, u: *Ogledi o ratovima devedesetih: zbornik radova mladih istraživača*, (Београд: Институт економских наука, 2022), 59–79.

18 Вуксан Церовић, *Косово: контрареволуција која шече*, (Београд: Нова књига; Приштина: Јединство, 1989).

ћа¹⁹ о сепаратизму на Универзитету у Приштини и нова књига Мухамеда Кешетовића²⁰ о даљој ескалацији косовске кризе. Иако се посебно у Милановићевој књизи могу пронаћи многи за истраживаче данас драгоцени подаци, ове књиге су много више биле одраз гнева и нараслих емоција свеприсутних у српској јавности него покушај да се објективно расветли тема, и тако им треба и приступати. Слично се може рећи за низ публицистичких дела написаних од друге половине 80-их. За истраживаче данас ове књиге су много више симптом времена него легитимно сведочанство о њему.

Током 90-их о Косову су доминантно писале две групе аутора. У првој половини деценије доминирала су дела тумача распада Југославије. О Косову су писали као о месту „на коме је све почело“. Милошевић је био антихерој и главни одговорни за рат, па је било пригодно да предисторија рата започне са кризом на Косову, из које је изникла Милошевић као отелотворење српског национализма. Овакав став заузели су сви најутицајнији аутори дела о „ратовима за југословенско наслеђе“²¹, попут Мише Гленија²², Тима Џуде²³, Роберта Каплана²⁴ и других.

У другој половини 90-их, у предвечерје рата, када су снаге ОВК увелико изводиле терористичке акције практично на дневном нивоу и контролисале велике делове покрајине ван градова и главних саобраћајница, појавило се неколико књига о Косову, као својеврсни весници рата. Историје Косова Ноела Малколма²⁵ и Миранде Викерс²⁶, публицистичка

19 Vujadin Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, (Beograd: Književne novine; Priština: Jedinstvo, 1990).

20 Kešetović, *Drama na Kosovu*.

21 „Ратови за југословенско наслеђе“ је термин који се у литератури написаној на Западу користи за све ратове на развалинама СФРЈ од 1991. до 1999. године. Литература о „ратовима за југословенско наслеђе“ говори о тим ратовима али и узроцима распада Југославије.

22 „Милошевићево тактичко захтевање правде за косовске Србе било је превише снажан притисак за карту уједињене Југославије, тако да је тај уморни документ ускоро почео да се цепа по националним линијама“ (Miša Gleni, *Pad Jugoslavije: Treći balkanski rat*, (Beograd: Samizdat B92, 1996), 34).

23 „На крају ће Косово, непомирљива природа међусобно искључивих национализма и снага српског косовског духа обновљена крајем осамдесетих бити фактори који ће почети да разарају Југославију“ (Тим Џуда, *Срби. Историја, мит и разарање Југославије*, (Београд: Дан Граф, 2003), 137).

24 „У марту 1981, недуго пошто је град био довршен, побунили су се студенти новог универзитета, чије је књиге и школовање плаћала комунистичка власт Југославије. Тада је побуна постала саставни део живота. Шест година касније, Милошевић је дошао на власт у Србији и обећао да ће скршити побуне. Када је покушао да Косову одузме статус аутономне покрајине, насиље се убрзало“ (Robert Kaplan, *Balkanski duhovi. Putovanje kroz istoriju*, (Dan Graf, Beograd, 2004)).

25 Noel Malcolm, *Kosovo: a Short History*, (New York: New York University Press, 1998).

26 Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian: a history of Kosovo*, (New York: Columbia University Press, 1998).

књига Џули Мертус²⁷, и ратна хроника Тима Џуде²⁸ биле су одговор на интересовање западне јавности да разуме кризу у балканској провинцији где су се НАТО снаге спремале на војну интервенцију. Истовремено, ове књиге су биле и својеврсна апологија рата, будући да су аутори мање или више отворено писали са симпатијама за становиште Албанаца и посредно подржали њихов захтев за независности. „Историје“ Малколма и Викерс до данас се налазе на сваком попису литературе иностраних аутора о косовском питању, иако је посебно Малколмова књига била подвргнута оштрој критици, како од стране историчара из Србије тако и дела истраживача са Запада, махом оних старије генерације.²⁹

За истраживаче косовске кризе релевантна су и дела иностраних аутора објављена у годинама након окончања ратова на развалинама Југославије. За многа од ових дела важи исто што је речено и за публицистичка дела о Косову написана на српском језику: ове књиге су подједнако историјски извор колико и литература, и снажан су одраз доминантне идеологије једног времена. Набрајање наслова одузело би превише места, а истраживачи свакако треба да обрате пажњу на дела која су имала највише утицаја на политичке одлучиоце колективног Запада (књиге Саманте Пауер³⁰ и Одри Бадинг³¹), потом на књиге утицајних академских аутора (Сабрина/Педро Рамет³², Јасна Драговић Со-со³³, Ленард Коен³⁴ итд, као и на веће синтезе, на историје у којима је косовска криза била незаобилазна тема (књиге Холма Зундхаусена³⁵, Мари Жанин Чалић³⁶ и др).

27 Julie Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, (Berkeley: University of California Press, 1999).

28 Tim Judah, *Kosovo: war and revenge*, (New Haven; London: Yale University Press, 2000).

29 О критикама на рачун књиге Ноела Малколма видети опширније у: *Одговор на књију Ноела Малколма Косово – Крајња историја. Научна расправа о књизи Ноела Малколма „Косово. Крајња историја“*, ур. Славенко Терзић, (Београд: Историјски институт САНУ, 2000); Предраг Симић, *Пућ у Рамбује. Косовска криза 1995–2000*, (Београд: Неа, 2000), 107–136. О књигама Малколма и Џуде општинско је писао Миле Бјелајац: Mile Bjelajac, Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike. Srpska historiografija i svet*, (Beograd: ISI, 2011), 335–364.

30 Samantha Power, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, (New York: Basic Books, 2002).

31 Audrey Helfant Budding, „Srpski nacionalizam u dvadesetom veku“, *Milošević vs Jugoslavija*, Knjiga I, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 45–126.

32 Sabrina Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991 (2nd edition)*, (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1992); Sabrina Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic*, (Boulder, CO: Westview Press, 2002); Sabrina Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

33 Jasna Dragović Soso, *n. d.*

34 Lenard J. Cohen, *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*, (Boulder, Colo.: Westview Press, 1993).

35 Holm Zundhausen, *Istorija Srbije: od 19. do 21. veka*, (Beograd: Clio, 2009).

36 Marie-Janine Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, (Beograd: Clio, 2013).

У периоду након 2000. године започело је објављивање монографија и радова на српском и другим језицима бивше Југославије у којима је пружен знатно трезвенији и ратним догађајима мање оптерећен поглед на блиску прошлост. Међу овим књигама издвајају се дела попут и данас веома утицајне књиге Дејана Јовића „Југославија: држава која је одумрла“, потом „Историје српске државности“ Љубодрага Димића³⁷, радови Косте Николића и других.

Коначно, последњу групу књига чине дела објављена након 2010. године. На иницијативу професора са Катедре за историју Југославије на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду у овом периоду је одбрањен низ докторских дисертација на тему косовског питања у 20. веку. Аутори попут Миомира Гаталовића³⁸, Божице Славковић Мирић³⁹, Душана Бојковића⁴⁰, Игора Вукадиновића⁴¹, Петра Ристановића⁴² и других, ослањајући се на радове аутора попут Владана Јовановића, Уроша Шешума и Милоша Јагодића, у својим књигама и радовима су хронолошки обрадили читаву историју косовског питања у 20. веку, закључно са сломом Југославије. У српској историографији и даље недостаје синтеза која би сажела сва ова истраживања на странице једне монографије. За истраживаче, међутим, могу бити драгоцене новије синтезе које се баве широм темом историје Југославије и Србије, попут књига Милана Гулића⁴³, Слободана Селинића⁴⁴ и других.

Посебну групу дела незаобилазних за све истраживаче косовске кризе представља мемоаристика. Током протеклих 40 година објављено је више од стотину наслова мемоарске литературе настале из пера људи чији су животи и каријере били уплетени са проблемом Косова. Употребна вредност ових дела за истраживаче ограничена је уобичајеним манама карактеристичним за мемоаристику: људско сећање је крхко, его велики а склоност аутора ка преувеличавању сопствене улоге и

37 Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књига III: Србија у Југославији*, (Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности; Беседа; Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, 2001).

38 Миомир Гаталовић, *Косово и Мешохија у државној политици Југославије 1958–1965*, (Београд: Институт за савремену историју: Друштво историчара Србије, 2016); Миомир Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Мешохија у државној политици Југославије 1966–1969*, (Београд: Институт за савремену историју, 2018).

39 Божица Славковић Мирић, *Политичке, економске и културне промене на Косову и Мешохији 1929–1941*, (Београд: Просвета, Принцип, 2018).

40 Душан Бојковић, *Албанско питање и стварање Социјалистичке Југославије 1945*, (Београд: Фондација Александар Невски; ИП Принцип, 2022).

41 Игор Вукадиновић, *Аутономија Косова и Мешохије у Србији (1945–1969)*, (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2021).

42 Ристановић, *Косовско питање*.

43 Милан Гулић, *Југословенска држава: 1918–2006. Од Првог децембарског акција до Мајске референдуме*, (Београд: Институт за савремену историју, 2023).

44 Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тити до Милошевића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2021).

утицај „накнадне памети“ на писање свеприсутан. Пажљивији истраживачи ће уочити и велике разлике између наизглед сличних дела. Као пример могу да послуже дневнички записи Драже Марковића⁴⁵ и Добрице Ћосића⁴⁶. Аутентичност Марковићевих записа је знатно већа, а накнадне интервенције у њима су минималне, што се не може рећи за Ћосићеве записе. На истраживачима је да процене којим ауторима ће поклонити поверење, увек покушавајући да њихове тврдње укрсте са подацима из архивских докумената. Често, међутим, то неће бити могуће и тада ће од процене истраживача зависити да ли ће одређена тврдња наћи место у њиховим радовима. По значају истичу се мемоарска дела Драже Марковића, Бранка Мамуле, Жарка Папића, Славољуба Ђукића, Борисава Јовића, Живорада Игића, Ивана Стамболића, Душана Чкребића и других. У зависности од теме истраживања драгоцени подаци се могу пронаћи и у другим делима, поготову за теме попут исељавања Срба, политичких сукоба на савезном нивоу, одјека догађаја у Београду и остатку Југославије.

Поред објављених књига, сећања и интервјуи се налазе и „разбацани“ у периодици па њихово прикупљање представља изазов. Од велике помоћи истраживачима су дигиталне збирке, попут пројекта *Oral History Kosovo*⁴⁷, који је драгоцен и поред изразите једностраности и некритичности према погледу на прошлост из перспективе Албанаца. Веома корисни су и прес-клипинзи, попут Танјуговог о Косову,⁴⁸ који је сачуван у Архиву Србије, у депоу у Железнику.

За оне истраживаче који се одлуче за истраживање периодике полазна тачка су дневни листови објављивани у САП Косово, „Рилиндија“, на албанском, и „Јединство“, на српском. Тон писања ових листова током 80-их је био запаљив, практично таблоидни, а политички коментари веома једностранни. Слично се може рећи и за најважније дневне листове из Београда, „Политику“ и „Вечерње новости“, а тек нешто мало суздржанији били су новинари „Борбе“. Корисни извештаји се могу пронаћи у листовима објављиваним у другим републикама: сарајевском „Ослобођењу“, подгоричкој „Побједи“, загребачком „Вечерњем листу“, али истраживачи увек треба да имају у виду да су текстови у овим листовима писани тако да буду у складу са политичким ставовима њихо-

45 Dragoslav Marković, *Život i politika: 1967–1978*, Knj. 1–2, (Beograd: Rad, 1987).

46 Добрица Ћосић, *Лична историја једној годџи. Пишчеви записи*, Књ. 1–6, (Београд: Службени гласник, 2009).

47 <https://oralhistorykosovo.org/> (датум приступа 3. 10. 2025).

48 У депоу у Железнику налази се 37 кутија под ознаком ТАНЈУГ у којима се налази Танјугов прес-клипинг о темама везаним за кризу на Косову од 1981. па до 1990. Поред тога, ту су исечци из штампе и о другим југословенским аферама, попут случаја Агрокомерц. Грађа је фрагментисана и несређена, али је драгоцена за истраживаче јер су на једном месту издвојени најважнији новински чланци објављивани у свим водећим дневним листовима и недељницима у читавој Југославији.

вог републичког руководства. Дневни листови су богати информацијама и практични су за праћење дневног развоја догађаја, док се у недељницима могу пронаћи одличне, често фотографијама илустроване репортаже и интервјуи. По квалитету текстова посебно се истицао београдски НИН.

Архивски извори су највећи изазов и истовремено најважнији извор информација за сваког истраживача. Тема косовске кризе је јединствена јер је истраживачима доступно обиље докумената који су настали у раду институција СФРЈ и партијских форума Савеза комуниста Југославије (СКЈ). Тек незнатан број ових докумената је објављен у тематским збиркама докумената, махом састављаним тенденциозно и са јасним идеолошким циљем. То, међутим, не умањује значај самих докумената посебно јер је до неких објављених у оваквим збиркама тешко доћи. По значају се истичу збирке докумената из Архива СПЦ о дискриминацији Срба⁴⁹, потом зборници на албанском Сабиле Кечмези Баша о сепаратистичком покрету⁵⁰ и Етхема Чекуа о демонстрацијама 1981⁵¹, публикована документа прикупљена у раду Хашког трибунала, публиковани материјали са седница и конференција СКЈ, програмски документи СКЈ, извештаји Amnesty International, објављени говори Ј. Б. Тита и других функционера, пописи, статистички годишњаци и др.

Већина необјављених релевантних докумената се налази у Архиву Југославије и Државном архиву Србије у Београду и Архиву Косова у Приштини. Највећи део грађе у овим архивима доступан је истраживачима.

У Архиву Југославије полазна тачка за истраживаче косовске кризе је фонд Централни Комитет Савеза комуниста Југославије (СКЈ)⁵², у оквиру кога се налази грађа са седница ЦК СКЈ, потом са седница Председништва ЦК СКЈ као и седница разних комисија Председништва. Фонд је архивистички обрађен и лак за претраживање.

Вероватно најважнији фонд за истраживаче косовске кризе је фонд Председништво СФРЈ⁵³, у оквиру кога се налази и документација

49 *Шийтарски јеноцид над Србима у 20. веку. Документи Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, ур. М. Литричин, (Београд: Жагор, 2011); *Епископ рашко-призренски Павле. Извештаји са расправе Косова Свештом архијерејском синоду за Свешти архијерејски сабор Српске православне цркве 1957–1990*, прир. В. Вукашиновић, Г. Станић, (Београд: Издавачка фондација Архиепископије београдско-карловачке: Фондација Патријарх Павле, 2013).

50 Sabile Keçmezi-Basha, *Të burgosurit politikë shqiptarë në Kosovë: 1945–1990 (gjatë viteve 1945–1990 në ish-Jugosllavi shqiptarët kaluan në burgje 666 shekuj, 72 vjet e 7 muaj burgim)*, (Prishtinë–Tiranë: Logos-A; Shkup, 2009); Sabile Keçmezi-Basha, *Shtypi ilegal shqiptar në Kosovë (1945–1999)*, I-II, (Prishtinë: Shoqata e të Burgosurve Politikë, 2009).

51 Ethem Çeku, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, (Prishtinë: Brezi '81, 2004).

52 Архив Југославије (АЈ), фонд 507.

53 АЈ, фонд 803.

највишег безбедносног органа државе – Савезног савета за заштиту уставног поретка. Истраживање овог фонда отежава недостатак пописа грађе, осим пописа седница са редним бројем и датумом одржавања. Са оваквом ситуацијом истраживачи ће се сустрести приликом истраживања већине других, најчешће изузетно обимних фондова. Фонд Председништво СФРЈ броји више стотина кутија само за период током 80-их и истраживачи често немају другог извора него да наручују и физички прегледају све кутије у потрази за документима.

Знатно боља ситуација је са фондовима Савезно јавно тужилаштво⁵⁴ и Савезни суд,⁵⁵ који су пописани и у којима се налази грађа о осуђеним припадницима албанског сепаратистичког покрета 1981–1982, као и значајна грађа о две велике афере: о погибљи три и рањавању четири полицајца специјалног одреда милиције у селу Горње Преказе 1981. и о случају Мартиновић из 1987.

Фонд Канцеларија председника Републике⁵⁶ архивистички је обрађен и пописан. У њему се могу пронаћи документи значајни за расветљавање узрока кризе на Косову. За период ескалације кризе током 80-их фонд није релевантан јер хронолошки сеже до године смрти Ј. Б. Тита.

Фонд Савезно извршно веће⁵⁷ је изузетно обиман и архивистички није обрађен. Управо због тога овај фонд до данас није детаљније прегледан од стране истраживача који су публиковали радове о косовској кризи.

У личним фондовима истраживачи ће пронаћи мало релевантне грађе. Донекле користан може да буде лични фонд Миодрага Зечевића, где се може пронаћи фрагментирана грађа о разним иницијативама везаним за уставне промене. Фондови Николе Љубичића и Петра Стамболића представљају разочарење за истраживаче, посебно због чињенице да се у личном фонду Петра Стамболића не налази рукопис његових сећања који се по свој прилици и даље налазе у поседу породице.

У фонду Танјуг⁵⁸ налази се обимна фото-документација која је пописана и скенирана, што олакшава претраживање и коришћење.

У Државном архиву Србије грађа релевантна за истраживаче косовског питања налази се у депоу архива у Железнику. По значају се издвајају два фонда, ЦК СК Србије⁵⁹ и Председништво СР Србије⁶⁰. У оквиру фонда ЦК СК Србије налазе се материјали са седница ЦК СК Србије, потом седница Председништва ЦК СК Србије и седница комисија. Засебан део фонда представља веома фрагментирана грађа Покрајинског

54 АЈ, фонд 215.

55 АЈ, фонд 216.

56 АЈ, фонд 837.

57 АЈ, фонд 130.

58 АЈ, фонд 112.

59 Државни архив Србије (ДАС), фонд б2.

60 ДАС, фонд г274.

комитета СК Косова. Није најјасније по ком основу се та грађа нашла у оквиру фонда ЦК СКС. Уколико су у питању документи који су по аутоматизму достављани из ПК СК Косова, закључак је да је прилив те грађе био спорадичан јер се у овом фонду налази мање од 10% грађе настале у раду ПК СК Косова од краја 60-их.

У оквиру фонда Председништво СР Србије налази се грађа са седница Председништва СР Србије и саветовања у Председништву СР Србије. Оба фонда су изузетно обимна, броје више стотина кутија и архивистички нису сређени. Истраживачима су доступни само пописи седница са редним бројем седнице и датумом. Особље архива веома је предусретљиво према истраживачима и вољни су да у читаоницу донесу онолико кутија колико неко може да прегледа током радног дана. Међутим, забрана фотографисања и кратко радно време архива отежавају рад.

У Државном архиву Србије налази се грађа коју је Безбедносно-информативна агенција (БИА) отворила за истраживаче. Ова документа хронолошки сежу до почетка 60-их и од скоро су поново доступна истраживачима. У њима се могу пронаћи вредна документа о зачецима албанског сепаратистичког покрета. Нажалост, грађа БИА из каснијег периода није доступна за истраживање и нема изгледа да ће се то у догледно време променити. За истраживаче кризе на Косову ово је велики хендикеп будући да се може претпоставити да се у документима насталим у раду служби безбедности крију драгоцени подаци без којих није могуће до краја склопити мозаик догађаја у САП Косово.

Трећи архив у коме се налази грађа од значаја за истраживање косовске кризе је Архив Косова⁶¹ у Приштини. Архивска грађа са простора Косова и Метохије није систематски уништавана током рата. Доступни извештаји указују да је практично сва архивска документација остала нетакнута за време сукоба и да се и даље налази у општинским архивима и у некадашњем покрајинском архиву у Приштини. Припадници српских служби безбедности и администрације током повлачења из покрајине, у јуну 1999, са собом су понели део архивске документације. У питању су махом биле матичне и катастарске књиге и друга административна документа.

Фондови значајни за истраживање косовског питања остали су у просторијама архива у Приштини који данас функционише у албан-

61 Архив Косова и Метохије је основан 23. марта 1951. као Обласни државни архив у Приштини. С радом је започео 1954. године, са задатком да прикупља историјски материјал са подручја Косова и Метохије. У наменски изграђене просторије Архив је усељен 1977. године. Након рата 1999. Архив Косова и Метохије у Приштини је прекинуо са радом. Убрзо је у Приштини, у згради архива, са радом отпочела „Државна агенција за архиве Косова“, што је била архивска установа у новом систему албанских институција. Од 2021. године Архив Косова и Метохије у српском систему архивских институција обновио је рад у приштинском предграђу Чаглавица.

ском систему. Према сведочењу истраживача који су имали прилику да истражују у овом архиву (Питер Трох, Игор Вукадиновић), већина грађе је формално доступна, али је потпуно несређена. Пописи грађе постоје за само одређене фондове, а доступност те грађе зависи од воље запослених. Грађа најважнијих фондова за истраживаче косовске кризе, Покрајинског комитета СК Косова и Председништва САП Косова, није сређена и недостају чак и пописи по редном броју седнице и датуму, тако да је истраживање практично онемогућено. Кратко радно време архива, забрана фотографисања и скупо копирање докумената додатно отежавају рад.

Корисни документи за истраживаче кризе на Косову могу се пронаћи и у другим архивима. У Архиву града Београда користан може да буде Лични фонд Драже Марковића⁶² у коме се налази необјављени део рукописа његових дневничких белешки. За југословенско-албанске односе драгоцен су документи из Дипломатског архива Министарства иностраних послова у Београду. Опсежна грађа која сведочи о притисцима на Србе и СПЦ у покрајини може се пронаћи у Архиву СПЦ у Београду као и међу документима који се чувају у манастиру Високи Дечани. Истраживачи који се баве исељавањем Срба значајне документе могу пронаћи у општинским архивима у централној Србији, у градовима попут Краљева, Смедерева и Крагујевца, где се досељавао велики број Срба из покрајине. Непознаницу представља Архив САНУ, где би требало да се налази драгоцен грађа настала током теренског истраживања Руже Петровић и Марине Благојевић⁶³ о исељавању Срба, као и документација настала у раду Одбора за проучавање Косова и Метохије, основаног 1985, на чијем челу је био Антоније Исаковић.

Највећа база непознатих докумената налази се похрањена у архивима ван граница Србије. Државни архиви у Загребу и Љубљани садрже драгоцене документе који сведоче о ставу политичара из ових република о кризи на Косову, током које су претежно подржавали руководство у Приштини. Такође, у Словенији и Хрватској истраживачима је доступна грађа некадашње Службе државне безбедности, па постоји могућност да се у тим фондовима могу пронаћи вредни документи. Коначно, нико од истраживача косовског питања до данас није извршио опсежно истраживање у архивима у Албанији нити у било којем од државних и дипломатских архива у утицајним државама западне Европе.

За крај треба указати и да је део грађе недоступан за коришћење. Поред поменуте документације БИА, као и грађе војне провенијенције, својеврсну мистерију представља грађа некадашњег Савезног Секрета-

62 Историјски архив Београда, фонд 2769.

63 Ружа Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије. Резултати анкетне студије 1985–1986. године. Демографски зборник*, књ. 2, (Београд: САНУ, 1989).

ријата за унутрашње послове⁶⁴ (ССУП). Архива ССУП-а званично је уништена у рату 1999. године, када је током бомбардовања од стране НАТО погођена зграда у улици Кнеза Милоша у Београду. Том приликом погођене су и потом изгореле просторије у којима се чувала архива Савезног СУП-а. Од пожара је страдало и пет фондова који су се чували у згради ССУП-а, који су припадали Архиву Југославије. Ови фондови нису од значаја за истраживаче косовског питања.

У годинама након рата 1999. у медијима и јавности се повремено спекулисало да је део документације савезног СУП-а пре бомбардовања био однесен из зграде и склоњен на сигурно. Једна од теорија присутних у медијима била је да су најважнији делови архиве пренети годинама раније, након обрачуна тадашњег председника Републике Србије, Слободаном Милошевићем, са Савезним МУП-ом који је био под формалном контролом председника СРЈ Добрице Ћосића и савезног премијера Милана Панића. Након упада у просторије Савезног СУП-а, 19. октобра 1992, републички МУП је фактички преузео контролу над ресурсима некад моћне савезне полиције. У медијима и публицистици се спекулисало да су најважнији делови архиве Савезног СУП-а тада пребачени у Републички МУП, вероватно у Ресор државне безбедности.⁶⁵ Ове спекулације никада нису потврђене па се грађа Савезног СУП-а званично сматра уништеном.

Закључак

Истраживање косовске кризе пружа велике могућности за избор из широког дијапазона тема из области политичке, друштвене и социјане историје. Обимни и документима богати архивски фондови су махом неистражени и чекају на нову генерацију истраживача који су у прилици да пруже идеологијом и националним страстима мање оптерећен поглед на догађаје чији одјек се и даље осећа. Богатство грађе, заједно са изузетно обимном литературом написаном на више светских језика, преко стотину дела мемоаристике и непребројне странице штампе захтевају да свако озбиљно истраживање буде дуготрајан подухват, који захтева време, посвећеност и немала средства. Истражива-

64 Након уставних реформи из 1953. дошло је до формирања савезног и републичких секретаријата за унутрашње послове. Током наредних деценија дошло је до децентрализације служба безбедности. ССУП је наставио да постоји до краја постојања Југославије, као савезни орган који није био формално надлежан републичким и покрајинским секретаријатима, већ су се односи заснивали на принципу сарадње и договарања, што је у пракси значило да је долазило до међусобног такмичења, неповерења, паралелног прикупљања и обраде података.

65 Ресор државне безбедности био је назив за некадашњу републичку Службу државне безбедности (СДБ), од априла 1992. године. Назив је поново промењен у Безбедносно информативна агенција (БИА) 2002. године.

ње додатно отежава несређеност архивских фондова и недоступност дела грађе. Ипак, актуелност теме и ширина поља за истраживање те изазове надокнађују и пружају лепу перспективу за сваког младог истраживача заинтересованог за истраживање актуелне и за ширу јавност веома интересантне теме.

Резиме

Истраживање косовске кризе (1981–1989) представља сложен подухват, јер је криза у САП Косово била део ширих политичких и друштвених процеса који су коначно довели до распада Југославије. Истраживачи морају да комбинују ригорозну критику извора, широку компаративну перспективу и свест о сложености политичког и етничког моzaика тог периода.

Постојећа литература је обимна, али неуједначеног квалитета, и често обележена идеолошким и политичким опредељењима аутора. Ранији покушаји да се разјасне узроци и ток кризе изазвали су оштре полемике. Истраживачима је на располагању знатна количина мемоарске литературе, која пружа драгоцене увиде, али захтева пажљиво и критичко читање.

Најзначајнији извори чувају се у богатим, али често неуређеним архивским збиркама. Недостатак адекватних информативних водича и недоступност дела грађе представљају озбиљну препреку научном раду. Истовремено, обиље извора који се налазе у институцијама широм простора бивше Југославије, као и у иностранству, отвара знатне могућности за истраживање и нова тумачења.

Sources and Literature

Arhiv Jugoslavije: Fond 112, Tanjug; Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 215, Savezno javno tužilaštvo; Fond 216, Savezni sud; Fond 507, Centralni Komitet Saveza komunista Jugoslavije; Fond 803, Predsedništvo SFRJ; Fond 837, Kancelarija predsednika Republike.

Državni arhiv Srbije: Fond g274, Predsedništvo SK Srbije; Fond d2, CK SK Srbije.

Bjelajac, Mile, Gordana Krivokapić-Jović. *Prilozi iz naučne kritike. Srpska istoriografija i svet*. Beograd: ISI, 2011, 335–364.

Bogdanović, Dimitrije. *Knjiga o Kosovu*. Beograd: SANU, 1985. (Cyrillic)

Bojković, Dušan. *Albansko pitanje i stvaranje Socijalističke Jugoslavije 1945*. Beograd: Fondacija „Aleksandar Nevski“; IP Princip, 2022. (Cyrillic)

Budding, Audrey Helfant. „Srpski nacionalizam u dvadesetom veku“. *Milošević vs Jugoslavija*, knjiga I, 41–126. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

- Cerović, Vuksan. *Kosovo: kontrarevolucija koja teče*. Beograd: Nova knjiga; Priština: Jedinstvo, 1989. (Cyrillic)
- Cohen, Lenard J. *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1993.
- Cvetković, Emilija. „Recepcija stavova Branka Horvata o kosovskom pitanju u srpskoj štampi krajem osamdesetih“. *Ogledi o ratovima devedesetih: zbornik radova mladih istraživača*, 56–71. Beograd: Instiut ekonomskih nauka, 2022.
- Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013. (Cyrillic)
- Čeku, Ethem. *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*. Prishtinë: Brezi '81, 2004.
- Ćosić, Dobrica. *Lična istorija jednog doba. Piščevi zapisi*. Knj. 1–6. Beograd: Službeni glasnik, 2009. (Cyrillic)
- Dimić, Ljubodrag. *Istorija srpske državnosti. Knjiga III: Srbija u Jugoslaviji*, Beograd – Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti; Beseda; Društvo istoričara južnobačkog i sremskog okruga, 2001. (Cyrillic)
- Džuda, Tim. *Srbi: Istorija, mit i razaranje Jugoslavije*. Beograd: Dan Graf, 2003. (Cyrillic)
- Episkop raško-prizrenski Pavle. Izveštaji sa raspetog Kosova Svetom arhijerejskom sinodu za Sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve 1957–1990*. prir. V. Vukašinović, G. Stanić. Beograd: Izdavačka fondacija Arhiepiskopije beogradske-karlovačke; Fondacija Patrijarh Pavle, 2013. (Cyrillic)
- Gatalović, Miomir. *Burna vremena. Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1966–1969*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018. (Cyrillic)
- Gatalović, Miomir. *Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1958–1965*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Društvo istoričara Srbije, 2016. (Cyrillic)
- Gleni, Miša. *Pad Jugoslavije: Treći balkanski rat*. Beograd: Samizdat B92, 1996.
- Gulić, Milan. *Jugoslovenska država: 1918–2006. Od Prvodecembarskog akta do Majskog referenduma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023. (Cyrillic)
- Guštin, Damjan. „Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza s jugoslovenskom državom (od 'nenačelne koalicije' do raspada vojnog saveza 1989–1991.)“. *Časopis za savremenu povijest*. Vol. 40 No. 1 (2008), 85–104.
- Horvat, Branko. *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus, 1988.
- Jevtić, Atanasije. *Od Kosova do Jadovna: putni zapisi jeromonaha Atanasija Jevtića*. Beograd: A. Jevtić, 1984. (Cyrillic)
- Jović, Dejan. *Jugoslavija: država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb: Prometej, 2003.
- Judah, Tim. *Kosovo: war and revenge*. New Haven; London: Yale University Press, 2000.

- Kaplan, Robert. *Balkanski duhovi. Putovanje kroz istoriju*. Dan Graf, Beograd, 2004.
- Keçmezi-Basha, Sabile. *Të burgosurit politikë shqiptarë në Kosovë: 1945–1990 (gjatë viteve 1945-1990 në ish-Jugosllavi shqiptarët kaluan në burgje 666 shekuj, 72 vjet e 7 muaj burgim)*. Prishtinë–Tiranë: Logos-A; Shkup, 2009.
- Keçmezi-Basha, Sabile. *Shtypi ilegal shqiptar në Kosovë (1945–1999)*, I–II. Prishtinë: Shoqata e të Burgosurve Politikë, 2009.
- Kešetović, Muhamed. *Kontrarevolucija na Kosovu: pokušaj i sprečavanje. Politički esej*. Beograd: Zadruga, 1984.
- Kešetović, Muhamed. *Drama na Kosovu*. Beograd: Naučna knjiga, 1988.
- Malcolm, Noel. *Kosovo: a Short History*. New York: New York University Press, 1998.
- Marković, Dragoslav. *Život i politika: 1967–1978*, 1–2. Beograd: Rad, 1987.
- Mertus, Julie. *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*. Berkeley: University of California Press, 1999.
- Milanović, Vujadin. *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*. Beograd: Književne novine; Priština: Jedinstvo, 1990.
- Mišović, Miloš. *Ko je tražio republiku: Kosovo 1945–1985*. Beograd: Narodna knjiga, 1987.
- Petrović, Ruža, Marina Blagojević. *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije. Rezultati ankete sprovedene 1985–1986. godine. Demografski zbornik*, 2. Beograd: SANU, 1989. (Cyrillic)
- Odgovor na knjigu Noela Malkolma Kosovo – Kratka istorija. Naučna rasprava o knjizi Noela Malkolma „Kosovo. Kratka istorija”*. ur. Slavenko Terzić. Beograd: Istorijski institut SANU, 2000.
- Power, Samantha. *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*. New York: Basic Books, 2002.
- Rajović, Radošin. *Autonomija Kosova: istorijsko-pravna studija*. Beograd: Ekonomika, 1985.
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Boulder, CO: Westview Press, 2002.
- Ramet, Sabrina. *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Ristanović, Petar. *Kosovsko pitanje 1974–1981*. Novi Sad: Prometej, Beograd: Informatika, 2019. (Cyrillic)
- Ristanović, Petar. *Iluzija moći. Srpski kritički intelektualci i komunistički režim*. Beograd: Fondacija Aleksandar Nevski; IP Princip, 2020. (Cyrillic)
- Selinić, Slobodan. *Srbija 1980–1986. Politička istorija od Tita do Miloševića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021. (Cyrillic)
- Simić, Predrag. *Put u Rambuje. Kosovska kriza 1995–2000*. Beograd: Nea, 2000. (Cyrillic)

- Slavković Mirić, Božica. *Političke, ekonomske i kulturne prilike na Kosovu i Metohiji 1929–1941*. Beograd: Prosveta; Princip, 2018. (Cyrillic)
- Soso, Jasna Dragović. 'Saviours of the nation': *Serbia's intellectual opposition and the revival of nationalism*. Montreal [etc.]: McGill-Queen's University Press, 2003.
- Šiptarski genocid nad Srbima u 20. veku. *Dokumenta Arhive Eparhije raško-prizrenske i kosovsko-metohijske*. Ur. M. Litričin. Beograd: Žagor, 2011. (Cyrillic)
- Šta se događalo na Kosovu. *Politika*: Beograd, 1981. (Cyrillic)
- Stefanov, Nenad. „Producing and Cracking Kosovo Myths. The Serbian Academy of Sciences and Arts and the Emergence and Critique of a New Ethnonationalism, 1984–1990“. *Comparative Southeast European Studies* 69 (2–3), 335–354.
- Vukadinović, Igor. *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945–1969)*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2021. (Cyrillic)
- Vickers, Miranda. *Between Serb and Albanian: a history of Kosovo*. New York: Columbia University Press, 1998.
- Vuković, Ilija. *Autonomaštvo i separatizam na Kosovu*. Beograd: Nova knjiga, 1985.
- Vuković, Ilija. *Stranputice Hajredina Hodže*. Beograd: Nova knjiga, 1985.
- Zundhausen, Holm. *Istorija Srbije: od 19. do 21. veka*. Beograd: Clio, 2009. (Cyrillic)
- Intervju*
Politika (Cyrillic)

Summary

Petar Ristanović

CHALLENGES OF RESEARCH ON THE KOSOVO CRISIS, 1981–1989

Abstract: This paper is conceived as a guide for future researchers of the Kosovo crisis. It offers a survey of early literature and the context in which those works were produced, as well as a synoptic overview of the most important studies published to date. Following a discussion of the rich memoir literature, the paper maps the relevant archival holdings. The abundance and accessibility of these archival collections create opportunities for a detailed reconstruction of the crisis and for interpreting it within the much broader political, social, and ethnic mosaic of socialist Yugoslavia. Researchers, however, face two major obstacles: most of the material is housed in very large fonds that have not been properly processed (arranged and described). A second problem is the inaccessibility of part of the material: some has been destroyed or lost, while the records of the security services remain under lock and key, with little prospect of becoming available for research in the near future.

Keywords: Kosovo crisis, 1981 Kosovo demonstrations, dissolution of Yugoslavia

Research on the Kosovo crisis (1981–1989) is complex because the crisis formed an integral part of the broader political and social processes that culminated in the dissolution of Yugoslavia. Scholars working in this field must combine rigorous source criticism, a broad comparative perspective, and an awareness of the complexity of the period's political and ethnic mosaic.

The existing literature is extensive yet uneven in quality, often marked by the authors' ideological and political commitments. Early attempts to clarify the causes and course of the crisis provoked sharp polemics. Researchers have at their disposal a substantial body of memoir literature that offers valuable insights but requires careful, critical reading.

The most significant sources are preserved in rich, though frequently unsystematized, archival collections. The lack of adequate finding aids and the inaccessibility of parts of the material constitute serious obstacles to scholarly work. At the same time, the wealth of sources held by institutions across the former Yugoslavia, as well as abroad, opens considerable possibilities for new interpretations.